

K. MARX M Z D A¹

[A]

Už bylo vysvětleno:

1) Mzda = cena zboží.

Určení mzdy se tedy všeobecně shoduje s všeobecným určením ceny.

Lidská činnost = zboží.

Projev života - životní činnost - je pouhým prostředkem; touto činností vydělený jev je účelem.

2) Jako zboží závisí mzda na konkurenci, na poptávce a nabídce.

3) Nabídka sama závisí na výrobních nákladech, tj. na pracovní době nutné k výrobě zboží.

4) Zisk a mzda jsou navzájem nepřímo úměrné. Protikladnost obou tříd, jejichž ekonomickým jsoucnem jsou zisk a mzda.

5) Boj za zvýšení nebo změnu mzdy. Dělnická sdružení.

6) Průměrná čili normální cena práce; minimum platí jen pro dělnickou třídu, ne však pro jednotlivého dělníka. Dělnické spolky k udržení mezd.

7) Vliv zrušení daní, ochranných cel, snížení armád atd. na mzdu. Minimum určené průměrem = cena nezbytných životních prostředků.

[B]

DODATKY

I. Atkinson

1) Handloomweavers*. (Pracují 15 hodin denně.) (Je jich půl milionu.)²

„Jejich bída je nevyhnutelným údělem každé práce, jíž se lze snadno naučit a jíž neustále hrozí, že bude vytlačena levnějšími výrobními prostředky. Sebemenší ochabnutí poptávky při tak velké nabídce vyvolává krizi. Zánik jednoho pracovního oboru a vznik jiného vyvolává dočasné útrapy. Příkladem jsou ruční tkalci bavlněných látek z dhácké oblasti v Indii: v důsledku konkurence anglických strojů umírají hladem anebo se musí vrátit k zemědělské práci.“ (Výtah z řeči dr. Bowringa v anglické dolní sněmovně, červenec 1835.)³

(Použít tohoto příkladu o přechodu z jednoho zaměstnání do druhého v debatě o svobodě obchodu.)⁴

2) Říci něco o teorii lidnatosti.

3) Vliv změněné a rozvinuté dělby práce na určení mzdy.

II. Garlyle

4) Nevšímat si jen množství wages†. Také její kvalita kolísá, je určována náhodou.

5) Předností mzdy je to, že dělníka spojuje se zaměstnavatelem stále víc jen nutnost, zájem a obchod. Není tu už nic patriarchálního jako ve středověku.

6) Chudinské zákony, hubení krys, chargeable labourers.⁵

7) Převážná část práce není skilled labour‡.

8) Celá teorie malthusovců a ekonomistů se redukuje na to, že je v moci dělníků snížit nabídku tím, že nebudou přivádět na svět děti.

---

* — ruční tkalci. (Pozn. red.)

† — mzdy. (Pozn. red.)

‡ — kvalifikovanou práci. (Pozn. red.)

III. MacCulloch

„Denní mzda, kterou si dělník vydělává, je obvyklý podíl zisku pro majitele stroje, zvaného **člověk**, a k tomu částka, která má to “replace the wear and tear of the machines”**, čili, což je vlastně totéž, nahradit staré a opotřebované dělníky novými.”⁶

IV. John Wade

1) „Zamýšlí-li se udělat z dělníka stroj, z něhož by bylo možno v daném zaměstnání vymačkat co největší množství práce, pak neúčinnější cestou k tomu je dělba práce.”⁷

2) Snížení mzdy dohání dělníky k tomu, aby buď snížili své výdaje, anebo zvýšili svou produktivitu, např. ve strojárnách (a vůbec) tím, že pracují větší počet hodin, anebo u řemeslníků, ručních tkalců atd. tím, že za hodinu víc vyrobí. Protože se však jejich mzda snížila tím, že klesla poptávka, zvyšují nabídku právě v nevhodnou chvíli. Následkem toho „klesá” jejich mzda ještě níž a pak měšťáci říkají: „Jen kdyby ti lidé chtěli pracovat.”

3) Je vůbec všeobecný zákon, že nemohou existovat **dvě tržní ceny**, vždycky totiž nabude vrchu **nižší** tržní cena (při stejné jakosti).

Předpokládejme 1000 stejně zručných dělníků; 50 z nich bez práce; v tom případě neurčuje cenu oněch 950 zaměstnaných, ale těch 50 nezaměstnaných.

Ale tento zákon **tržní ceny** doléhá na zboží práce ještě tíživěji než na jiné zboží, protože dělník nemůže své zboží uskladnit, nýbrž musí buď prodávat svou životní činnost, anebo pro nedostatek životních prostředků zemřít.

Prodejně zboží práce se od ostatního zboží liší zejména tím, že má **pomíjivý charakter**, že je nelze **hromadit**, a tím, že se u něho **nabídka** nedá zvyšovat nebo snižovat tak lehce jako u jiných výrobků.

4) Lidskost kapitalistů spočívá v tom, nakoupit co nejvíc práce za co nejlevnější cenu. Zemědělství dělníci dostávají víc v létě než v zimě, ačkoli v zimě potřebují víc potravy a otopu a teplejší oděv.

5) Např. zrušení **nedělí** by bylo pro dělníky čistou ztrátou. Mířníci snižují mzdy už tím, že např. nechávají dělníky pracovat při nominálně stejné mzdě o čtvrt hodiny déle, zkracují polední přestávky apod.

6) Mzda je určována módou, ročními obdobími a kolísáním obchodu.⁸

7) Přechází-li dělník vytlačený strojem do jiného pracovního odvětví, je to zpravidla **horší** odvětví. Nikdy už nezíská své dřívější postavení.

Stroj a dělba práce nahrazují drahou práci levnější.

Dělníkům se navrhovalo:

1) spořitelny; 2) naučit se nejrůznějším druhům práce (takže kdyby byl v některém pracovním odvětví nadbytek dělníků, projevil by se hned ve všech).

8) V dobách stagnace:

a) zastavení práce; b) snížení mzdy; c) stejná mzda⁹ při menším počtu pracovních dnů v týdnu.

9) Co se týče combinations of trade,*† je nutno poznamenat:

1. Výdaje dělníků (náklady). Vynález strojů v důsledku spolků. Jiná dělba práce. Snížení mzdy. Déplacement‡ továren jinam.

2. Kdyby se přesto podařilo udržet mzdu na takové výši, že by zisk značně poklesl pod úroveň průměrného zisku v jiných zemích nebo že by kapitál vzrůstal pomaleji, zničilo by to průmysl v zemi a dělníky i se zaměstnavateli - a nejen to.

*

Snížil-li se nějaká daň, dělníci z toho nic nemají, ale škodí jim, jestliže se naopak daň zvýší. Na růstu daní v buržoasně vyvinutých zemích je dobré to, že tím jsou ničení drobní zemědělci a drobní vlastníci (řemeslníci atd.?) a že je to vrhá do řad dělnické třídy

Vliv Irů v Anglii a Němců v Alsasku na mzdu.

* — Nahradit opotřebovaní stroje (Pozn. red.)

** — odborových sdružení. (Pozn. red.)

‡ — Přemístění. (Pozn. red.)

V. Babbage

*Truckový systém.*¹⁰

VI. Andrew Ure¹¹

Všeobecná zásada moderního průmyslu: nahrazovat dospělé děti, kvalifikované dělníky nekvalifikovanými, muže ženami.

*

Vyrovnávání mzdy. Hlavní charakteristický rys moderního průmyslu.

VII. Rossi¹²

Pan **Rossi** se domnívá:

Továrník eskontuje dělníkovi jen jeho podíl na výrobku, protože dělník nemůže čekat, až se výrobek prodá. Je to spekulace, která nemá s výrobním procesem bezprostředně nic společného. Uživí-li se dělník sám, dokud se výrobek neprodá, bude se pak domáhat svého podílu na výrobku jako asocié*. Mzda tedy není konstituujícím prvkem výrobku jako kapitál nebo půda. Je pouze něčím náhodným, formou našich sociálních poměrů. Mzda nepatří ke kapitálu. Mzda není činitelem nezbytným pro výrobu. Může při jiné organizaci práce odpadnout.

[VIII.] Gherbuliez

1. „Zvýšením produktivního kapitálu se bezpodmínečně nezvyšuje podíl připadající na approvisionnement† pro dělníky. Suroviny a stroje mohou vzrůstat a podíl připadající na approvisionnement se může snižovat.

Cena práce závisí: a) na absolutním množství produktivního kapitálu; b) na poměru mezi různými prvky kapitálu, což jsou dvě sociální skutečnosti, na něž vůle dělníků nemůže mít žádný vliv.

2. šťastné nebo nešťastné postavení dělníka není dáno ani tak jeho **absolutní** spotřebou jako spíše jeho **relativní** spotřebou. Je-li uspokojena nezbytná spotřeba, je **hodnota** našich požitků **značně relativní**.”¹³

*

Mluví-li se o poklesu nebo růstu mezd, nesmíme nikdy pustit ze zřetele celý světový trh a postavení dělníků v různých zemích.

*

Rovnostářské a jiné snahy stanovit mzdu spravedlivě.

*

Samo mzdové minimum se mění a stále víc klesá. Příklad s pálenkou.

[IX.] Bray

SPOŘITELNY

Trojnásobná zbraň v rukou despotismu a kapitálu.

1. Peníze se vrací do národní banky a ta vydělává tím, že je opět půjčuje kapitalistům.
2. Zlatý řetěz, na němž drží vláda velkou část dělnické třídy.

---

* — společník, podílník. (Pozn. red.)

† — živobytí. (Pozn. red.)

3. Nadto se tím dávají kapitalistům jako takovým do rukou nové zbraně.

Jakmile mzda jednou klesne, nestoupne už nikdy na svou dřívější úroveň. Absolutní a relativní mzda.

[G]

I. Jak působí na mzdu růst výrobních sil?

(Viz VI, 3)*

Stroje: dělba práce.

Práce se zjednodušuje. Její výrobní náklady se snižují. Stává se levnější. Konkurence mezi dělníky roste.

Přechod z jednoho pracovního odvětví do druhého. O tom se zmiňuje dr. Bowring, když mluví roku 1835 v parlamentu o ručních tkalcích bavlněných látek v dhácké oblasti v Indii.

Nová práce, do které je dělník vehnán, je horší než dřívější ruční práce. Práce dospělých se nahrazuje prací dětí, práce mužů prací žen, práce kvalifikovaných dělníků prací méně kvalifikovaných dělníků.

Buď se zvyšuje počet pracovních, hodin, nebo se snižuje mzda.

Konkurence mezi dělníky není jen v tom, že se jeden prodává levněji než druhý, ale i v tom, že jeden dělá za dva.

Růst výrobních sil vůbec má za následek:

- a) že se postavení dělníka ve srovnání s kapitalistou relativně zhoršuje, neboť hodnota požitků je relativní. Vždyť samy požitky jsou jen sociální požitky, relace, vztahy.
- b) Dělník se stává stále jednostrannější výrobní silou, která vyrábí co nejvíc v co nejkratší době. Složitá práce se stále víc přeměňuje v práci jednoduchou.
- c) Mzda je stále závislejší na světovém trhu, postavení dělníka je stále nejistější.
- d) V produktivním kapitálu roste podíl připadající na stroje a suroviny mnohem rychleji než podíl připadající na approvisionnement dělníka. Zvyšování produktivního kapitálu není tedy provázáno přiměřeným zvyšováním poptávky po práci.

Mzda závisí:

- α) na množství produktivního kapitálu vůbec;
- β) na vzájemném poměru jeho součástí.

Dělník nemá vliv ani na to, ani na ono.

(Nebýt kolísání mzdy, neměl by dělník nic z rozvoje civilisace, jeho postavení by zůstávalo stále stejné.)

Pokud jde o konkurenci dělníků se strojem, je nutno poznamenat, že dělníci pracující ručně (např. ruční tkalci bavlněných látek) trpí ještě víc než dělníci pracující bezprostředně v továrnách na strojích.

Každé rozvinutí nové výrobní síly je zároveň zbraní proti dělníkům. Např. každé zlepšení komunikací ulehčuje konkurenci dělníků na různých místech a vytváří z místní konkurence konkurenci celonárodní atd.

Zlevnění všeho zboží, které se ostatně netýká bezprostředních životních prostředků, způsobuje, že dělník chodí ve slátaných hadrech a že jeho bída nese barvy civilisace.

II. Konkurence mezi dělníky a zaměstnavateli

α) Při stanovení relativní mzdy je nutno podotknout, že tolar má jinou hodnotu pro dělníka a jinou pro zaměstnavatele. Dělník je nucen nakupovat všechno horší a draž. Za jeho tolar se nekoupí ani tolik, ani tak dobré zboží jako za tolar zaměstnavatele. Dělník je nucen být **marnotratný** a nakupovat i prodávat proti všem ekonomickým zásadám. Musíme tu vůbec podotknout, že zde máme na zřeteli jen jednu stránku věci, tj. samu **mzdu**. Avšak vykořisťování dělníka začíná znovu, jakmile směňuje plody své práce za jiné zboží.

---

* Viz tento svazek, str. 557—562. (Pozn. red.)

Epiciers*, lichváři, majitelé domů - tout le monde l'exploite encore une fois†.

β) Tím, že zaměstnavatel disponuje prostředky zaměstnání (Beschäftigungsmittel), disponuje zároveň i životními prostředky dělníka, tj. život dělníka závisí na něm; jako dělník snižuje i svou životní činnost na pouhý prostředek své existence.

γ) Zboží práce má proti ostatnímu zboží velké nevýhody. Kapitalistovi jde při konkurenci s dělníky jen o zisk, ale dělníkům o existenci.

Práce má **pomíjivější** charakter než ostatní zboží. Nelze ji hromadit. **Nabídku** nelze zvyšovat nebo snižovat tak lehce jako u ostatního zboží.

δ) Tovární režim. Bytové zákonodárství. Truckový systém, při němž zaměstnavatel šidí dělníka tím, že zvyšuje cenu zboží a nominální mzdu ponechává beze změny.

III. Konkurence mezi dělníky

- a) Podle obecného ekonomického zákona nemohou existovat **dvě tržní ceny**. Z tisíce stejně kvalifikovaných dělníků neurčuje mzdu 950 zaměstnaných, nýbrž oněch 50 nezaměstnaných. Vliv **Irů** na postavení **anglických dělníků** a německých dělníků na postavení alsaských dělníků.
- b) Dělníci si konkurují nejen tím, že se jeden nabízí levněji než druhý, ale i tím, že jeden pracuje za dva.
Výhody svobodného dělníka proti ženatému atd.
Konkurence mezi venkovskými a městskými dělníky.

IV. Kolísání mzdy

Příčiny kolísání mzdy jsou:

1. Změny mód.
2. Střídání ročních období.
3. Kolísání obchodu.

V případě krize

α) dělníci omezí své výdaje nebo, aby zvýšili produktivitu své práce, pracují víc hodin nebo za hodinu víc vyrábějí. Protože však jejich mzda je snížena, neboť poklesla poptávka po jejich výrobku, zvyšují tím ještě nepříznivý poměr nabídky a poptávky, a pak měšťák řekne: Jen kdyby ti lidé chtěli pracovat! Tím, že přepínají své síly, klesá pak jejich mzda ještě víc.

β) V době krize:

Úplná nezaměstnanost. Mzda se snižuje. Mzda se nemění a snižuje se počet pracovních dní.³⁸¹

γ) Ve všech krizích se dělníci ocitají v tomto začarovaném kruhu:

Zaměstnavatel nemůže dělníky zaměstnávat, protože nemůže prodat svůj výrobek. Nemůže prodat svůj výrobek, protože nemá odběratele. Nemá odběratele, protože dělníci nemohou směřovat nic jiného než svou práci, a právě proto nemohou svou práci směřovat.

δ) Mluví-li se o zvýšení mzdy, je nutno poznamenat, že je třeba stále mít na zřeteli světový trh a že zvýšení mzdy bylo dosaženo jen tím, že přišli o práci dělníci v jiných zemích.

V. Mzdové minimum

1. Denní mzda, kterou dělník pobírá, je zisk, který přináší vlastníku jeho stroj, jeho tělo. Do toho je zahrnuta částka, jíž je zapotřebí k nahrazení wear and tear‡ stroje, čili, což je vlastně totéž, aby bylo možno staré, opotřebované dělníky nahradit novými.
2. Právě v důsledku mzdového minima by bylo např. zrušení neděle pro dělníka čistou ztrátou. Musel by si svou mzdu vydělávat za těžších podmínek. Právě proto hodní filantropové horlí proti nedělnímu klidu.

---

* — kramáři, hokynáři. (Pozn. red.)

† — kdekdoby vykořisťuje znovu. (Pozn. red.)

‡ — opotřebování. (Pozn. red.)

3. Ačkoli je mzdové minimum v průměru určeno cenou nejnezbytnějších životních potřeb, je přece ještě nutno poznamenat:

Předně, že minimum je v různých zemích různé, např. brambory v Irsku.³⁸²

Za druhé, nejen to. Samo minimum má svůj historický pohyb a stále víc klesá na absolutně nejnižší úroveň. Příklad s pálenkou. Vyráběla se nejprve z matolin, pak ze žita a nakonec z bramborového lihu.

K dosažení skutečně nejnižší úrovně minima napomáhá nejen

- všeobecný rozvoj strojové výroby, dělba práce a rostoucí konkurence mezi dělníky oproštěná od místních omezení, ale i
- růst daní a vzrůstající státní rozpočet, neboť, jak jsme viděli, dělník nemá nic ze zrušení žádné daně, ale zavedení každé nové daně mu škodí, pokud mzdové minimum nekleslo ještě na nejnižší stupeň. Tak je tomu při všech poruchách a potížích v občanském styku. Mimochodem, růst daní vede k ruinování drobných rolníků, maloburžoasie a řemeslníků.
Příkladem je i osvobozenec válka³⁸³. Pokrok průmyslu, který vyrábí levnější výrobky a surogáty.
- Toto minimum má tendenci k vyrovnání v různých zemích.
- Jestliže mzda jednou klesne a později opět stoupá, nestoupne už nikdy na svou dřívější úroveň.

S vývojem klesá tedy mzda dvojnásobem:

Předně: relativně, ve srovnání s růstem všeobecného bohatství.

Za druhé: absolutně, tím že se stále snižuje množství zboží, jež dělník dostává směnou.

- S rozvojem velkopřemyslu se stává stále víc měřítkem hodnoty zboží, tedy také měřítkem mzdy čas. Zároveň se stále zlevňuje výroba zboží práce a s rozvojem civilizace stojí stále méně pracovní doby.

Zemědělec má ještě volný čas a může získat vedlejší výdělek. Ale velkopřemysl (nikoli manufaktura) tento patriarchální stav odstraňuje. Tak se každý okamžik života a existence dělníka stále víc stává předmětem čachru.

(Nyní ještě tyto oddíly:

- Návrhy na zlepšení postavení dělníků. Malthus, Rossi atd. Proudhon, Weitling.
- Dělnická sdružení.
- Kladný význam námezdní práce.)

VI. Návrhy na pomoc

- Jedním z nejoblíbenějších návrhů je systém **spořitelén**. Nemluvíme vůbec o tom, že převážná většina dělníků nemůže šetřit. Účelem - aspoň přísně ekonomickým smyslem spořitelén - prý má být, aby si dělníci vlastní obezřelostí a moudrostí sami vyrovnávali příznivou dobu pro práci se špatnou, aby si tedy v cyklu, jímž probíhá průmyslový pohyb, rozdělovali mzdu tak, aby opravdu nikdy nevydávali víc než minimum mzdy, víc než je naprosto nezbytné k životu.
Ale viděli jsme, že právě kolísání mzdy dělníka revolucionuje, a nejen to: nebýt občasného stoupaní mzdy nad minimum, byl by vyloučen ze všeho rozvoje výroby, růstu veřejného bohatství a pokroku civilizace, a neměl by tudíž možnost se osvobodit.
Má tak ze sebe udělat buržoasní počítací stroj, ze skrblictví systém a z bídy něco stálého, co nelze změnit.
Kromě toho je systém spořitelén nástroj, jehož může despotismus zneužít trojnásobem:
α) Spořitelna je zlatý řetěz, na němž vláda drží velkou část dělnické třídy. Nejenže tak dělníci získávají zájem na udržení existujícího stavu, nejenže dochází k rozkolu mezi tou částí dělnické třídy, která se podílí na spořitelénách, a tou částí, která se na nich nepodílí. Dělníci tak sami dávají svým nepřátelům do rukou zbraň k udržení dosavadní organizace společnosti, která je zotročuje.
β) Peníze se vracejí do národní banky, ta je opět půjčuje kapitalistům a oba se dělí o zisk, a tak peníze, které jim lid půjčil na žebrácký úrok - což se ovšem stává mohutnou pákou rozvoje průmyslu teprve touto centralizací - zvětšují svůj kapitál, svou bezprostřední nadvládu nad lidem.

2. Jiný návrh, který je u buržoasie velmi oblíbený, je **výchova**, zejména všestranná **průmyslová výchova**.

α) Nebudeme poukazovat na nehorázný rozpor spočívající v tom, že moderní průmysl stále víc nahrazuje složitou práci prací jednodušší, k čemuž není zapotřebí žádné výchovy; nebudeme poukazovat na to, že staví ke strojům stále víc dětí už od sedmi let a tak z nich dělá pramen příjmu nejen pro buržoasní třídu, ale i pro jejich vlastní proletářské rodiče. Tovární systém obrací vniveč zákony školství - viz Prusko; nebudeme ani poukazovat na to, že i kdyby dělník měl vzdělání, nemělo by to vůbec přímý vliv na jeho mzdu, že výchova vůbec závisí na životních podmínkách a že buržoa rozumí morální výchovou jen vtlokání buržoasních zásad a že konečně buržoasie ani nemá prostředky, a i kdyby je měla, ani by jich nepoužila, aby lidu poskytla opravdové vzdělání.

Omezíme se jen na zdůraznění čistě ekonomického hlediska.

α) Vzdělání má u filantropických ekonomů jediný smysl: aby se každý dělník vyznal v co nejlíc pracovních oborech, tak aby si mohl co nejsnáze najít nové zaměstnání, až bude ze svého dosavadního oboru vyřazen zavedením nových strojů anebo změnou dělbu práce.

Dejme tomu, že je to možné.

Mělo by to za následek, že kdyby se objevil nadbytek rukou v jednom pracovním oboru, projevil by se hned i ve všech ostatních pracovních oborech a snížení mezd v jednom oboru by vyvolávalo ještě víc než dosud bezprostředně všeobecné snížení mezd.

Bez tak už tím, že moderní průmysl všude práci velmi zjednodušuje, takže se jí lze snadno naučit, vyvolává vzestup mzdy v jednom průmyslovém odvětví okamžitě příliv dělníků do tohoto odvětví a snížení mezd bývá vždy víceméně bezprostředně všeobecné.

Četnými drobnými paliativy, s nimiž přišla buržoasie, se tu ovšem nemůžeme zabývat.*

3. Musíme však přejít k třetímu návrhu, který prakticky měl a stále ještě má velmi vážné důsledky - k **malthusovské teorii**.

Celou tuto teorii, pokud se jí tu musíme zabývat, lze redukovat na toto:

α) Výše mzdy závisí na tom, jaký je poměr mezi pracovníky, kteří se nabízejí, a pracovníky, po kterých je poptávka.

Mzda může vzrůstat dvojnásobem.

Buď tak, že kapitál, který uvádí práci do pohybu, vzrůstá tak rychle, že poptávka po dělnících vzrůstá rychleji - rychlejším tempem - než nabídka.

Nebo za druhé tím, že počet obyvatelstva roste tak pomalu, že konkurence mezi dělníky je slabá, třebaže produktivní kapitál neroste rychle.

Na jednu stranu této rovnice, na růst produktivního kapitálu, nemůžete mít vy, dělníci, žádný vliv.

Zato ovšem tím víc na druhou stranu.

Můžete zmenšit nabídku dělníků, tj. snížit konkurenci mezi dělníky tím, že budete přivádět na svět co nejméně dětí.

K odhalení celé hlouposti, podlosti a pokryteckosti této doktríny stačí toto:

β) (Přidat k odstavci I: Jak působí na mzdu růst výrobních sil ?)

Mzda vzrůstá, roste-li poptávka po práci. Tato poptávka roste, vzrůstá-li kapitál uvádějící práci do pohybu, tj. zvětšuje-li se produktivní kapitál.

K tomu je třeba poznamenat dvě základní věci:

Předně: Hlavní podmínkou vzestupu mzdy je růst produktivního kapitálu, a to co nejrychlejší růst. Hlavní podmínkou, aby dělník dosáhl snesitelného postavení, je tedy, aby stále víc zhoršoval své postavení vzhledem k buržoasní třídě a co možná zvětšoval moc svého protivníka - kapitál. To znamená, že jeho postavení může být snesitelné jen za podmínky, že vytváří a posiluje moc, která je mu nepřátelská, svůj vlastní protiklad. Za této podmínky, že vytváří tuto moc, která je mu nepřátelská, připlývají k němu od ní prostředky zaměstnání, které z něho znovu činí součást produktivního kapitálu a páku, která rozmnožuje produktivní kapitál a vrhá ho do urychleného pohybu růstu.

Mimochodem, pochopíme-li tento vztah mezi kapitálem a prací, ukáže se pak jasně směšnost všech fourierovských a jiných pokusů smířit je.

---

* Zde je do rukopisu vepsáno: „Pauperismus“. (Pozn. red.)

Za druhé: Když jsme takto vůbec vysvětlili tento na hlavu postavený vztah, přistupuje k tomu druhý, ještě důležitější prvek.

Co totiž je růst produktivního kapitálu a za jakých podmínek k němu dochází?

Růst kapitálu = akumulace a koncentrace kapitálu. Tou měrou, jak se kapitál akumuluje a koncentruje, vede to:

k práci ve větším měřítku, a tedy i k jiné dělbě práce, čímž se práce ještě víc zjednodušuje; pak k zavádění strojů ve větším měřítku a k zavádění nových strojů.

To tedy znamená, že tou měrou, jak roste produktivní kapitál, roste:

konkurence mezi dělníky, protože se zjednodušuje dělba práce a každé pracovní odvětví je každému dostupnější.

Konkurence mezi nimi roste dále proto, že musí ve stejné míře konkurovat se stroji, které je vytlačují z práce. Koncentrace a akumulace produktivního kapitálu - tím, že stále víc zvětšuje měřítko výroby, přičemž kromě toho konkurencí mezi nabízenými kapitály stále více klesá úrok - má tedy za následek:

Malé průmyslové podniky zanikají a nemohou vydržet konkurenci s velkými. Celé vrstvy buržoasní třídy jsou vrhány do řad dělnické třídy. Konkurence mezi dělníky se tedy zvětšuje tím, že přicházejí na mizinu drobní podnikatelé, což je nevyhnutelně spojeno s růstem produktivního kapitálu.

A zároveň protože klesá úrok, jsou drobní kapitalisté, kteří se dříve přímo nepodíleli na výrobě, nuceni zabývat se průmyslovou činností, tj. dodat velkopřemyslu další oběti. Tedy i touto cestou vzrůstá dělnická třída a zvětšuje se konkurence mezi dělníky.

Protože růst výrobních sil má za následek, že se pracuje ve větším měřítku, stává se dočasná nadprodukce stále nevyhnutelnější, světový trh se stále rozšiřuje a při stále všeobecnější konkurenci jsou proto krize stále prudší. Je-li pak dělníkům dán nenadálý podnět, aby se ženili a rozmnožovali, hromadí se v masách, koncentrují se a jejich mzda stále víc kolísá. Každá nová krize vyvolává tedy mezi dělníky mnohem větší konkurenci.

Všeobecně: Růst výrobních sil s jejich rychlejšími komunikačními prostředky, se zrychleným oběhem a horečným obratem kapitálu záleží v tom, že se ve stejném čase může víc vyrábět, a podle zákona konkurence se tedy musí víc vyrábět. To znamená, že se vyrábí za stále těžších podmínek, a aby za těchto podmínek bylo možno obstát v konkurenci, musí se pracovat ve stále větším rozsahu a kapitál se musí stále víc koncentrovat v několika málo rukou. A má-li tato výroba ve velkém měřítku být výnosná, musí se neustále a nepoměrně rozšiřovat dělba práce a strojové zařízení.

Tato výroba za stále těžších podmínek se dotýká i dělníka jakožto součásti kapitálu. Musí víc vyrábět za stále těžších podmínek, tj. za stále nižší mzdu dělat stále víc při stále nižších výrobních nákladech. Tím minimum stále víc představuje větší vypětí sil při minimum životních požitků.

Nepoměr roste geometricky, nikoli aritmeticky.*

Růst výrobních sil je tedy provázen zvýšenou nadvládou velkého kapitálu, hloupením a zjednodušováním stroje zvaného dělník, zvýšenou přímou konkurencí mezi dělníky v důsledku větší dělby práce a zvýšeného používání strojů, prémie otevřeně stanovené na výrobu lidí, konkurence zničených vrstev buržoasní třídy atd.

Můžeme to formulovat ještě prostěji:

Produktivní kapitál se skládá ze tří součástí:

ze surovin, které se zpracovávají;

ze strojů a materiálů, jako uhlí atd., potřebných k pohánění strojů, z budov apod.;

z části kapitálu, určené na obživu pracovních sil.

Jaký je vzájemný poměr těchto tří součástí při růstu produktivního kapitálu?

S růstem produktivního kapitálu je spojena jeho koncentrace a s ní zase to, že produktivní kapitál může přinášet zisk jen tehdy, využívá-li se ho ve stále větším měřítku.

Velká část kapitálu se tedy přemění přímo v pracovní nástroje a bude fungovat v této formě, a čím víc porostou výrobní síly, tím větší bude tato část kapitálu přeměněná bezprostředně ve stroje.

---

* Tuto větu připsal Marx na okraj rukopisu. (Pozn. red.)

Růst strojové výroby i růst dělby práce má za následek, že se v kratší době může vyrábět nepoměrně víc. Úměrně tomu tedy musí růst i zásoba surovin. Při růstu produktivního kapitálu se nutně zvětšuje část kapitálu, která se přeměňuje v surovinu.

Zbývá konečně třetí část produktivního kapitálu, určená na obživu dělníků, tj. část, která se přeměňuje ve mzdu.

Jak je tomu s růstem této části produktivního kapitálu v poměru k oběma ostatním?

Důsledkem rozvinutější dělby práce je to, že jeden dělník vyrábí tolik jako dříve tři, čtyři nebo pět. Používáním strojů dochází k tomuž, jen v daleko větším měřítku.

Především je tedy jasně vidět, že růst částí produktivního kapitálu přeměněných ve stroje a suroviny není provázen podobným růstem části kapitálu určené na mzdu. Vždyť kdyby tomu tak bylo, minulo by se používání strojů i větší rozvoj dělby práce svým cílem. Z toho tedy samozřejmě vyplývá, že část produktivního kapitálu určená na mzdu nevzrůstá tou měrou jako část produktivního kapitálu určená na stroje a suroviny. A nejen to: tou měrou, jak roste produktivní kapitál, tj. moc kapitálu jako takového, roste i nepoměr mezi kapitálem vloženým do surovin a strojů a kapitálem vynaloženým na mzdu. To tedy znamená, že část produktivního kapitálu určená na mzdu se stále zmenšuje ve srovnání s částí kapitálu fungující jako stroje a suroviny.

Jakmile kapitalista vloží větší kapitál do strojů, musí použít většího kapitálu i na nákup surovin a pohonných látek. Jestliže však dříve zaměstnával 100 dělníků, stačí mu jich nyní třeba jen 50. Jinak by musel ostatní části kapitálu třeba ještě jednou zdvojnásobit, to znamená nepoměr ještě zvětšit. Proto 50 dělníků propustí, anebo bude muset 100 pracovat za stejnou cenu jako dříve 50. Na trhu se tedy objeví přebyteční dělníci.

Při zdokonalené dělbě práce bude třeba zvýšit jen kapitál na suroviny. Místo tří dělníků postačí třeba jeden.

Předpokládejme však nejpříznivější případ. Dejme tomu, že kapitalista rozšíří svůj podnik tak, že může nejen udržet dosavadní počet svých dělníků - ovšemže ho ani nenapadne, aby čekal tak dlouho, až to bude moci udělat - nýbrž dokonce ještě jejich počet zvýší; aby to mohl udělat, aby si mohl ponechat stejný počet dělníků anebo jej dokonce ještě zvýšit, musel by nesmírně zvýšit výrobu a poměr počtu dělníků k výrobním silám by se stal ještě daleko neúměrnějším*. Tím by se urychlila nadvýroba a při nejbližší krizi by bylo víc nezaměstnaných dělníků než kdy jindy.

Je tedy obecným zákonem vyplývajícím nevyhnutelně z charakteru vztahu mezi kapitálem a prací, že při růstu výrobních sil roste ta část produktivního kapitálu, která se přeměňuje ve stroje a suroviny, tj. kapitál jako takový, nepoměrně rychleji než ta část, která je určena na mzdu; čili jinak řečeno: v poměru k celkové masě produktivního kapitálu se dělníci musí při rozdělování spokojovat se stále menší částí produktivního kapitálu. Jejich vzájemná konkurence tedy stále vzrůstá. Jinými slovy: Čím víc roste produktivní kapitál, tím víc poměrně ubývá prostředků zaměstnání a životních prostředků pro dělníky, čili tím rychleji roste pracující obyvatelstvo v poměru k prostředkům zaměstnání. A tento nepoměr vzrůstá tou měrou, jak roste produktivní kapitál vůbec.

Aby se zmíněný nepoměr vyrovnal, musí produktivní kapitál růst geometrickou řadou, a aby se později v době krize opět upravil, zvětšuje se ještě víc.†

Tento zákon, vyplývající čistě ze vztahu dělníka ke kapitálu a způsobující, že i situace pro dělníka nejpříznivější - rychlý růst produktivního kapitálu - se mění v nepříznivou, přeměnili buržoové ze společenského zákona v zákon přírodní a tvrdí, že podle přírodního zákona roste prý obyvatelstvo rychleji než prostředky zaměstnání a životní prostředky.

Nepochopili, že v růstu produktivního kapitálu je obsažen i růst tohoto rozporu.

Později se k tomu ještě vrátíme.

Výrobní síla, zejména společenská síla samých dělníků, jež jim nebyla zaplácena, se dokonce obrací proti nim.

---

* Nepřeložitelná slovní hříčka: „...und das Verhältnis der Arbeiterzahl zu den Produktivkräften ist relativ unendlich mehr Missverhältnis geworden“. (Pozn. red.)

† Toto místo není v rukopisu zcela jasně formulováno: „Um das oben äiigedeutete Missverhältnis auszugleichen, muss es in geometrischer Proportion vergrossert werden und um es nachher in Zeiten der Krise zu readjustieren, wird es noch mehr vergrossert.“ (Pozn. red.)

γ) První nejpřímá:

Viděli jsme, že roste-li produktivní kapitál - nejpříznivější případ, který ekonomové předpokládají - jestliže tedy poměrně vzrůstá poptávka po práci, pak z charakteru moderního průmyslu a z povahy kapitálu vyplývá, že prostředky zaměstnání pro dělníky nerostou tou měrou, že tytéž okolnosti, které vyvolávají růst produktivního kapitálu, způsobují, že roste ještě rychleji nepoměr mezi nabídkou a poptávkou po práci, zkrátka, že s růstem výrobních sil roste i nepoměr mezi dělníky a prostředky k jejich zaměstnání. To samo o sobě nezávisí ani na zvýšení množství životních prostředků, ani na zvýšení populace. Vyplývá to nevyhnutelně z povahy velkého průmyslu a z poměru mezi prací a kapitálem.

Jestliže však produktivní kapitál vzrůstá jen pomalu nebo zůstává beze změny, anebo ho dokonce ubývá, je počet dělníků v poměru k poptávce po práci vždy příliš veliký.

V obou případech, v nejpříznivějším i v nejnepříznivějším, vyplývá z poměru práce ke kapitálu, z povahy samého kapitálu, že nabídka pracovní síly bude vždy větší než poptávka po práci.

δ) Je nejen nemyslitelné, že by se celá dělnická třída rozhodla nepřivádět na svět děti, ale naopak celé její postavení způsobuje, že se z pohlavního pudu stává její hlavní požitok a že jej jednostranně rozvíjí.

Buržoasie stlačila na minimum dělníkovu existenci a nyní chce omezit na minimum i jeho reprodukci.

ε) Ostatně jak málo vážně buržoasie bere a může brát tyto fráze a rady, je vidět z těchto skutečností:

Předně: Moderní průmysl, který vytlačuje dospělé dělníky dětmi, vyplácí ve skutečnosti prémie za plození dětí.

Za druhé: Velký průmysl potřebuje stálou rezervní armádu nezaměstnaných dělníků pro doby nadprodukce. Vždyť vůbec hlavním cílem buržoay pokud jde o dělníka je dostat zboží práci co nejlevněji, a to je možné jen tehdy, když je co největší nabídka tohoto zboží vzhledem k poptávce po něm, to znamená, když je co největší přelidnění.

Přelidnění je tedy v zájmu buržoasie a buržoasie dává dělníkovi tuto dobrou radu, protože ví, že se podle ní nemůže zařídit.

ζ) Protože kapitál roste jen tehdy, zaměstnává-li dělníky, zahrnuje růst kapitálu nutně i růst proletariátu, a jak jsme viděli, proletariát musí podle povahy poměru mezi prací a kapitálem vzrůstat relativně ještě rychleji.

η) Nicméně uvedená teorie, která se snaží vydávat za přírodní zákon, že obyvatelstvo vzrůstá rychleji než životní prostředky, je buržoasii tím vítanější, že uklidňuje její svědomí, ukládá jí bezcitnost jako morální povinnost, vydává společenské jevy za jevy přírodní a konečněji umožňuje dívat se na to, jak proletariát hyne hladem, stejně klidně a bez pohnutí jako na jiné přírodní úkazy, a přitom pohlížet na bídu proletariátu jako na něco, co si sám zavinil, a trestat jej za to. Proletář přece může rozumem držet přirozený pud na uzdě, a tak morální kontrolou zamezit škodlivému vývoji přírodního zákona.

θ) Za praktické uplatnění této teorie lze považovat chudinské zákonodárství. Hubení krys. Arsenik. Workhouses*. Pauperismus vůbec. Šlapací mlýn znovu uprostřed civilisace. Znovu se objevuje barbarství, tentokrát však zrozené z lůna civilisace a s ní nerozlučně spojené; tedy malomocné barbarství, barbarství jako malomocenství civilisace. Workhouses jako Bastily pro dělníky. Održení ženy od muže.

4) Nyní je třeba krátce pojednat o těch, kdo chtějí zlepšit postavení dělníka jiným určením mzdy.

Proudhon.

5) Z názorů, které vyslovili o mzdě filantropičtí ekonomové, je konečně třeba zmínit se ještě o jednom.

α) Zejména **Rossi** - mezi jinými ekonomy - vykládal toto:

Továrník eskontuje dělníkovi jen jeho podíl na výrobku, protože dělník nemůže čekat, až se výrobek prodá. Kdyby se dělník mohl sám uživit, dokud se výrobek neprodá, uplatňoval by pak jako asocié nárok na příslušný podíl, tak jako se to děje mezi vlastníkem kapitálu a průmyslovým kapitalistou. Je tedy pouhou náhodou, že dělníkův podíl má právě formu mzdy; je to výsledek spekulace, zvláštního aktu, který probíhá mimo výrobní proces a není jeho nezbytnou součástí» Mzda je pouhou náhodou

---

* — pracovní domy, robotárny. (*Pozn. red.*)

formou našeho sociálního řádu. Není faktem nezbytným k výrobě. V jiném společenském zřízení může zmizet.

β) Celou tuto moudrost lze shrnout takto: Kdyby dělníci měli dost nahromaděné práce, tj., dost kapitálu, aby nemuseli žít bezprostředně z prodeje své práce, odpadla by forma mzdy. To znamená, kdyby všichni dělníci byli zároveň kapitalisty; to tedy znamená předpokládat a zachovat kapitál bez jeho protikladu - námezdní práce, bez níž kapitál nemůže existovat.

γ) Na toto přiznání je třeba navázat, Mzda není náhodnou formou buržoasní výroby, ale celá buržoasní výroba je jen přechodnou historickou formou výroby. Všechny její vztahy, kapitál stejně jako mzda nebo pozemková renta atd., jsou přechodné a lze je v určitém stadiu vývoje odstranit.

VII. Dělnická sdružení

Jedním momentem populační teorie bylo, že chce zmírnit konkurenci mezi dělníky. Smyslem dělnických sdružení je **odstranit** konkurenci mezi dělníky a dosáhnout **sjednocení** dělníků.

Námítky ekonomů proti sdružením jsou správné:

1) Výdaje, které s nimi dělníci mají, jsou zpravidla větší než zvýšení příjmů, jehož chtějí dosáhnout. Nemohou natrvalo odolávat zákonům konkurence. Tyto spolky vedou k zavádění nových strojů, k nové dělbě práce, k přemísťování výroby z jednoho místa na druhé. Následkem toho všeho je snižování mzdy.

2) Kdyby se těmto spolkům podařilo udržet cenu práce v jedné zemi tak vysoko, že by zisk podstatně poklesl proti průměrnému zisku v jiných zemích nebo že by se zdržel růst kapitálu, mělo by to za následek stagnaci a ochabnutí výroby a dělníci by byli zničeni i se svými zaměstnavateli, neboť takové je, jak jsme viděli, postavení dělníka. Jeho postavení se skokem zhoršuje, jestliže produktivní kapitál vzrůstá, a je docela zničen, jestliže produktivního kapitálu ubývá nebo jestliže zůstává nezměněn.

3) Všechny tyto námítky buržoasních ekonomů jsou, jak už jsme řekli, správné, ale správné jen z jejich hlediska. Kdyby dělnickým sdružením šlo skutečně jen o to, oč zdánlivě jde, tj., o určování mzdy, zůstal by poměr mezi prací a kapitálem věčný a tyto spolky by ztroskotaly na nezbytném průběhu věcí. Ale tyto spolky jsou prostředkem k sjednocení dělnické třídy, k přípravě svržení celé staré společnosti se všemi jejími třídními protiklady. A z tohoto stanoviska mají dělníci pravdu, že nic nedají na moudré buržoasní pedanty, když jim vypočítávají, kolik padlých a raněných a kolik peněžních obětí je stojí tato občanská válka. Kdo chce protivníka porazit, nebude se s ním bavit o tom, co bude stát válka. A že se na to dělníci nedívají tak úzkoprse, dokazuje ekonomům už to, že většinu ve sdruženích tvoří nejlépe placení tovární dělníci a že dělníci věnují všechno, co si mohou utrhnout ze mzdy, na budování politických a odborových sdružení a na podporu tohoto hnutí. A jestliže páni buržoové a jejich ekonomové v návalech lidumilnosti milostivě dovolují, aby do mzdového minima, tj. životního minima, patřilo i trochu čaje nebo rumu, nebo cukru a masa, zdá se jim jistě sprosté a nepochopitelné, že dělníci do tohoto minima započítávají i určité výdaje na válku proti buržoasii a že ze své revoluční činnosti dokonce mají největší životní požitek.

VIII. Kladná stránka námezdní práce

Než skončíme, musíme ještě upozornit na kladnou stránku námezdní práce.

α) Mluví-li se o kladné stránce námezdní práce, mluví se

kladné stránce kapitálu, velkého průmyslu, svobodné konkurence, světového trhu, a není zapotřebí, abych vám vykládal, že nebyt těchto výrobních vztahů, nebyly by se vytvořily ani výrobní prostředky, materiální prostředky k osvobození proletariátu a založení nové společnosti, ani sám proletariát by se byl nesjednotil a nevyvíjel tak, aby byl opravdu schopen revolucionovat starou společnost sebe sama. **Vyrovňování** mzdy.

β) Vezměme si třeba tu nejzavřitelnější stránku mzdy, totiž to, že se z mé činnosti stává zboží, že se cele stávám předmětem prodeje.

Předně: odpadlo tím všechno patriarchální, mezi zaměstnavatelem a dělníkem zbylo už jen jediné pojítko, čachr, koupě a prodej, jediný vztah, peněžní vztah.

Za druhé: ze všech vztahů staré společnosti vůbec spadla svatozář a staly se čistě peněžními vztahy.

Právě tak se změnil v pouhý předmět obchodu i všechny takzvané vyšší práce, práce duševní, umělecká atd., a ztratily tak svou bývalou aureolu. To byl velký pokrok, vždyť celý pluk kněží, lékařů, právníků atd., tedy náboženství, právní věda atd. se posuzují už jen podle své obchodní hodnoty.*

(Za třetí: Když se práce stala zbožím a jako taková začala podléhat svobodné konkurenci, byla tu snaha pořídit ji co nejlevněji, tj. s co nejnižšími výrobními náklady. Díky tomu byla pro budoucí organizaci společnosti veškerá tělesná práce nesmírně ulehčena a zjednodušena. - Zevšeobecnit.)

Za třetí: Tím, že se všechno stalo prodejným, přišli dělníci na to, že všechno mohou od sebe oddělit a všeho se zbavit, a tak se poprvé vymanili z podřízenosti určitému vztahu. Přednost je v tom, že si dělník může se svými penězi dělat, co chce, a to jak v protikladu k placení v naturáliích, tak i v protikladu ke způsobu života, předepsanému prostě příslušností ke stavu (feudálnímu).

---

*Napsal K. Marx koncem prosince 1847
Poprvé uveřejněno rusky v časopise
„Socialističeskogo chozjajstvo“ roku 1924
a v originálu v časopise „Unter dem Banner
des Marxismus“ roku 1925*

*Podle rukopisu
Přeloženo z němčiny*

---

* Na tomto místě je v rukopisu připsáno: „Národnostní vztahy, třídní boj, vlastnické vztahy.“ (Pozn. red.)

Poznámky

- 1 „Mzda” — Marxův rukopis, který bezprostředně souvisí s jeho nedokončenou prací „Námezdní práce a kapitál” (viz tento svazek, str. 400—430) a doplňuje ji.
Rukopis s názvem „Mzda”, uložený v archivu německé sociální demokracie, byl poprvé uveřejněn až roku 1924 v ruském překladu v časopise „Socialističeskoje chozjajstvo” [„Socialistické hospodářství”] a roku 1925 v originálu v časopise „Untér dem Banner des Marxismus” [„Pod praporem marxismu”]. Nápis na obálce nalezeného rukopisu („Brusel, prosinec 1847”), to, že v něm je krátké shrnutí toho, co „už bylo vysvětleno”, forma výkladu i sám obsah rukopisu vedou k závěru, že „Mzda” je Marxovou osnovou k poslední nebo k několika posledním přednáškám, které měl v druhé polovině prosince 1847 na schůzích Německého dělnického spolku v Bruselu. Je to vidět i z toho, že se Marx v době, kdy ji psal, jak o tom svědčí zmínka v rukopisu, už připravoval na svou známou „Řeč o svobodě obchodu”, kterou pronesl 9. ledna 1848 na veřejné schůzi bruselského Demokratického sdružení.
V rukopisu „Mzdy” se stejně jako v člancích uveřejněných v „Neue Rheinische Zeitung” mluví o tom, že dělník prodává kapitalistovi práci a nikoli, jak je tomu v pozdějších Marxových ekonomických pracích, pracovní sílu.
- 2 Údaje o prodlužování pracovního dne a o počtu tkalců vzal Marx z Carlylovy knihy „Chartismus”, kde se říká: „Půl milionu ručních tkalců pracuje 15 hodin denně, a přece si nemohou vydělat ani na dostatek nejprostšího jídla” (Th. Carlyle, „Chartism”, Londýn 1840, str. 31). - 546.
- 3 Bowringova řeč se cituje v knize: William Atkinson, „Principles of Political Economy” [„Zásady politické ekonomie”], Londýn 1840, str. 36—38.
- 4 Výňatku z Bowringova vystoupení v britské dolní sněmovně použil Marx ve své řeči o svobodě obchodu, pronesené 9. ledna 1848 na veřejné schůzi bruselského Demokratického sdružení (viz Marx-Engels, Spisy, sv. 4, čes. vyd. 1958, str. 417—418).
- 5 Marx má na mysli Carlylův výrok o anglických chudinských zákonech: „Přivedeme-li chudáky do bída, nezbytně budou masově hynout. To je tajemství známé všem krysařům: ucpěte skuliny na sýpkách, spustíte nepřetržitě mňoukání a poplach, nastražte pasti — a vaši, chargeable labourers' [obtížní chudáci] zmizí, budou vyhlazeni. Rychlejším a třeba i humánnějším způsobem je arsenik...” (Th. Carlyle, „Chartism”, Londýn 1840, str. 17).
- 6 John Ramsay MacCulloch, „The Principles of Political Economy” [„Zásady politické ekonomie”], Edinburgh 1825, str. 319.
- 7 John Wade, „History of the Middle and Working Classes” [„Dějiny střední a dělnické třídy”], 3. vyd., Londýn 1835, str. 125.
- 8 Marx má na mysli toto místo z knihy Johna Wada: „Množství používané práce (the quantity of employment) nebývá v žádném průmyslovém oboru stále stejné. Může na ně mít vliv změna ročních období, změna módy anebo nestálost obchodu” (viz John Wade, cit. spis, str. 252).
- 9 Je myšlena mzda od kusu (viz John Wade, cit. spis, str. 267).
- 10 Truckový systém je systém placení zbožím. Babbage o tom píše: „Tam, kde se dělníkům platí výrobky anebo kde musí nakupovat v zaměstnavatelově krámě, tam se na nich páše velká nespravedlnost a výsledkem je velká bída.” „Pro zaměstnavatele je příliš lákavé snížit v době deprese reálnou mzdu (tím, že zvýší ceny zboží ve svém krámě), aniž sníží její nominální hodnotu, než aby tomu odolal” (Charles Babbage, „On the Economy of Machinery and Manufactures” [„O ekonomii strojů a manufaktur”], 2. vyd., Londýn 1832, str. 304). — 549.
- 11 Andrew Ure, „Philosophie des manufactures, ou Économie industrielle” [„Filosofie manufaktur aneb průmyslová ekonomie”], sv. I, Brusel 1836, str. 34, 35. — 549.
- 12 Pellegrino Rossi, „Cours d'économie politique” [„Kurs politické ekonomie”], Brusel 1843, str. 369, 370. - 549.
- 13 Antoine-Elysée Cherbuliez, „Riche ou pauvre” [„Bohatý nebo chudý”], Paříž a Ženeva 1840, str. 103-104, 105, 109. — 550.